

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

КАВА Альона Анатоліївна

УДК 37.011.31 (477.4)

**ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І СПАДЩИНА
В.І. ХАРЦІЄВА (1866-1937 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ - 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник - доктор педагогічних наук, професор
ВОВК Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри
теорії та історії педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ВИХРУЩ Віра Олександрівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри педагогіки і методики початкової
освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
ДЕМЧЕНКО Наталія Михайлівна,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
доцент кафедри педагогіки.

Захист відбудеться 12 червня 2014 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 7 травня 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Д. Сиротюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розуміння сучасних проблем освіти потребує ретроспективного аналізу набутого історико-педагогічного досвіду, який є не лише хронологічним викладом динаміки розвитку освітньої системи, розгляду історії освіти регіонів та окремих педагогічних явищ, а й їх персоніфікованим осмисленням у контексті історико-соціальної зумовленості. Це актуалізує проблематику вивчення спадщини видатних педагогів та громадських діячів минулого.

Саме педагогічна спадщина дозволяє знайти раціональний підхід до інтеграції запозиченого досвіду і вітчизняного компоненту в діяльності окремих персоналій, як представників конкретного історичного періоду.

Маловивченим феноменом історії вітчизняної педагогіки є діяльність педагога-новатора, гуманіста, вченого-філолога, керівника-організатора освіти, учня і послідовника О. Потебні, громадського діяча другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття, Василя Івановича Харцієва (1866-1937 рр). Дослідження громадсько-педагогічної діяльності і спадщини В.І. Харцієва, його ролі в розвитку освіти України є актуальним, оскільки при всій масштабності особистості, ім'я Василя Івановича довгий час залишалося невідомим широкому загалу.

Харцієв Василь Іванович займався питаннями виховання вільної, всебічно розвиненої особистості, проблемами стосунків вихователя і вихованця, пропаганди і організації освіти дорослих, розвитком педагогічної, професійної, зокрема комерційної освіти, організацією середніх, вищих навчальних закладів. В.І. Харцієв став фундатором середнього навчального закладу нового типу, Єлисаветградського громадського комерційного училища.

Про доцільність дослідження внеску відомого освітянина в історію педагогічної теорії і практики свідчать також і суперечності між: характером діяльності і спадщини В.І. Харцієва у напрямку розвитку середньої, вищої освіти і недостатністю вивчення його досвіду; активним включенням В.І. Харцієва у вітчизняний освітньо-виховний процес другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття і відсутністю концептуального аналізу його педагогічної системи в історико-педагогічних працях; оцінкою інноваційної спрямованості освітньої діяльності В.І. Харцієва і відсутністю робіт, присвячених аналізу його авторської гуманістичної школи.

Для нашого наукового пошуку важливе значення мали результати історико-педагогічних досліджень сучасних науковців (В. Андрущенко, М. Богуславського, Л. Вовк, В. Вихрущ, М. Гриценка, М. Гупана, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та інших), пов'язаних з аналізом світового історико-педагогічного процесу другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття, вивченням закономірностей вітчизняної школи, особливостями становлення національної системи освіти, передумовами перетворень соціально-економічного життя суспільства даного періоду, що забезпечували наукову позицію видатних історичних персоналій.

Неординарність і багатогранність особистості В.І. Харцієва, його творчість привертала увагу багатьох дослідників. Діяльність В.І. Харцієва, як керівника Єлисаветградського громадського комерційного училища, фрагментарно розглянуто у дослідженнях В. Постолатія, О. Гур'янової. Творчості педагога присвячені окремі публікації В. Чернецького, Г. Зленка, О. Чуднова, В. Боська. Розгляду наукової і

громадсько-просвітницької діяльності педагога сприяють праці Н. Демченко, В. Курило.

Вивчення історико-педагогічних джерел та аналіз сучасних наукових досліджень засвідчує, що цілісний аналіз педагогічних поглядів В.І. Харцієва, його професійна і громадсько-просвітницька діяльність не були раніше предметом окремого комплексного дослідження. Актуальність і недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження у такому формулюванні: **“Педагогічна діяльність і спадщина В.І. Харцієва (1866-1937 рр.)”**.

Хронологічні межі дослідження зумовлені специфікою вивчення персоналії, охоплюють період другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття, який співпадає з життям та діяльністю В.І. Харцієва. Нижня хронологічна межа 1866 – початок формування світоглядної позиції, професійного визначення В.І. Харцієва. Верхня межа пов’язана із завершенням активної освітньої і наукової діяльності педагога у 1937 році.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони: Харків, Дніпропетровськ (Катеринослав), Кіровоград (Єлисаветград), де здійснювалась освітня, науково-педагогічна, громадська діяльність В.І. Харцієва.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та є складовою частиною наукової проблеми кафедри теорії та історії педагогіки “Науково-практичні проблеми актуалізації виховання особистості в процесі підготовки вчителя” і входить до плану досліджень наукового напрямку “Зміст освіти, форми, методи і засоби підготовки вчителя” (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова).

Тему затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 11 від 27.04.2010 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 26.10.2010 р.).

Мета дослідження полягає у вивченні основних напрямків педагогічної діяльності та здійсненні комплексного наукового аналізу концептуальних поглядів В.І. Харцієва.

Відповідно до мети, визначено такі **завдання дослідження**:

- обґрунтувати методологічну основу вивчення персоналії як окремого напрямку історико-педагогічного дослідження;
- виявити і дослідити чинники, що спонукали виникнення, становлення наукових ідей, педагогічних принципів, громадської позиції В.І. Харцієва.
- визначити етапи педагогічної, громадської та просвітницької діяльності педагога. Розкрити зміст, характер, спрямованість науково-теоретичної спадщини В.І. Харцієва;
- проаналізувати і визначити своєрідність організаційно-педагогічної роботи Єлисаветградського громадського комерційного училища як авторської школи В.І. Харцієва та особливості можливої ретроспективи досвіду.

Об’єкт дослідження: діяльність представників української освіти і педагогічної думки другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття.

Предмет дослідження: процес формування і впровадження науково-теоретичної спадщини, педагогічна, організаційно-просвітницька діяльність Василя Івановича Харцієва (1866-1937 рр.).

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові підходи, що висвітлюють педагогічну персоналію: культурологічний, біографічний, системний, феноменологічний, герменевтичний, нарративний, синергетичний; принципи наукового пізнання щодо взаємозв'язку і взаємообумовленості історико-педагогічних явищ: історизму, цілісності та наукової об'єктивності, логічного взаємозв'язку, єдності теорії та практики.

Характер дослідження, мета і завдання зумовили використання комплексу **методів: теоретичних (загальнонаукових – аналіз і синтез, порівняння, зіставлення, класифікація, систематизація, узагальнення, індукція, дедуція, контент-аналіз** нормативної документації та матеріалів періодичних видань; **історико-педагогічних – історико-компаративістський**, який дозволяє здійснити перехід від принципу історизму до більш детального і глибокого порівняльного аналізу процесів становлення і розвитку особистості; **пошуково-бібліографічний** для аналізу джерельної бази, архівних матеріалів, наукової літератури з даної проблеми і теоретичних надбань педагога; **персоналістично-біографічний** з метою дослідження життєвого і творчого шляху В.І. Харцієва в контексті розвитку вітчизняної школи; **хронологічний** для дослідження основних етапів становлення особистості та професійної діяльності педагога; **емпіричних методів (обсерваційний – ретроспективний аналіз результатів освітньої діяльності В.І. Харцієва; праксиметричний – для аналізу передового педагогічного досвіду досліджуваного періоду).**

Джерелознавчу базу дослідження складають історичні документи та архівні матеріали з фондів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО) (Ф. 56, Ф. 57, Ф. 58, Ф. 60, Ф. 66, Ф. 304, Ф. 358, Ф. 369, Ф. Р-810, Ф. Р-815, Ф. Р-250, Ф. Р-1749); Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО) (Ф. 11, Ф. 220, Ф. 630, Ф. 640); Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАУК) (Ф. 2017, 2581), Державного архіву Харківської області (ДАХО) (Ф. 200, Ф. 667, Ф. 794). Інституту рукописів та фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, наукові фонди Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського, наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, фонди рідкісних видань Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Кіровоградського краєзнавчого музею, Кіровоградської державної обласної універсальної бібліотеки імені Д. Чижевського.

У процесі дослідження використано праці В.І. Харцієва, суспільно-політичні, педагогічні періодичні видання, історико-педагогічні дослідження.

Наукова новизна і теоретичне значення полягає в тому, що:

- *вперше* здійснено комплексний аналіз наукової, педагогічної, просвітницької, громадської діяльності В.І. Харцієва; упорядковано, систематизовано і проаналізовано спрямованість науково-теоретичної спадщини вченого; окреслено етапи професійної та наукової діяльності обраної персоналії; вивчено зміст і визначено пріоритетні напрями

науково-просвітницької діяльності (педагогічний, науково-дослідний, управлінський, громадсько-просвітницька діяльність);

- *обґрунтовано* і визначено Єлисаветградське громадське комерційне училище як авторську школу В.І. Харцієва; з'ясовано, що особливістю діяльності В.І. Харцієва були педагогічні імперативи і цінності – повага до особистості, високий науковий рівень пошуку;

- *у науковий обіг уведено* рукописні матеріали В.І. Харцієва (конспекти лекцій з основ поетики О. Потебні, епістолярій вченого);

- *доповнено* інформацію про життєвий шлях та професійну діяльність педагога.

Практичне значення полягає в тому, що фактичний матеріал і отримані результати щодо розвитку вітчизняної педагогічної науки другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття, крізь призму освітньої спадщини і просвітницької діяльності В.І. Харцієва, сприятимуть розширенню ареалу педагогічної думки, окресленню ціннісно-змістової складової наукового дискурсу. Матеріали можуть стати джерелом інформації для дослідників, викладачів, студентів при вивченні історії освіти України, у ході читання елективних курсів з психології творчості, методики викладання мови і літератури, при підготовці навчально-методичної літератури з історії української науки і культури, біографістики. Основні положення можуть бути використані в практиці дотичних до педагогіки галузей знань – психології, культурології, світової історії.

Особистий внесок здобувача полягає в здійсненні комплексного аналізу науково-освітньої діяльності В.І. Харцієва, узагальненні напрямків і змісту його педагогічної спадщини, обґрунтуванні ідей та принципів наукового доробку, актуалізації ролі вченого, філолога, педагога у реформуванні вітчизняної системи освіти.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації висвітлювались автором у виступах на *міжнародних*: VIII Міжнародна науково-практична конференція “Сучасні педагогічні технології і освітні системи ХХІ століття” (Кіровоград, 2010); XVIII Міжнародна наукова конференція студентів і молодих учених (Запоріжжя, 2010); “Простір і час сучасної науки” (Київ, 2011); VII Міжнародна науково-практична конференція “Ключові питання сучасної науки – 2011” (Софія, Болгарія, 2011); “Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві і транспорті, 2011” (Одеса, 2011); Російсько-германська наукова конференція на території Росії “Методы эстетического воздействия в социальной работе” (Казань, 2011); “Економіко-правові та соціально-психологічні аспекти розвитку приватної вищої освіти країн Центральної та Східної Європи” (Кіровоград, 2013); Сьома Августовська наукова конференція 9-11 вересня 2013 р. “Виховання в діалозі і перспективі”. – Білосток (Польща); *всеукраїнських*: “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2008); наукова сесія присвячена 175-річчю Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (Київ, 2010); звітно-наукова конференція з досліджень основних наукових напрямків НПУ ім. М.П. Драгоманова “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2011); *регіональних*: X науково-практична конференція “Актуальні проблеми і перспективи розвитку вищої освіти в Україні” (Кіровоград, 2010) науково-практичних конференціях.

Хід дисертаційного дослідження, його результати впроваджувались у навчально-виховний процес Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені В. Сухомлинського (довідка № 551 від 27.06.2012 р.), Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка (довідка № 187-н від 14.09.2012 р.), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (довідка № 500/03 від 23.10.2012 р.), Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки (довідка № 1-07/162 від 23.04.2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 18 одноосібних публікаціях, 5 з яких – у фахових наукових виданнях, 1 – у міжнародному науковому виданні, 12 – у збірниках міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку літератури (343 джерела), 6 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок, із яких основного тексту – 160 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження, вказано зв'язок роботи з науковими темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, джерелознавчу базу дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наведені дані про апробацію отриманих результатів.

У першому розділі **“Соціокультурний контекст формування світогляду та утвердження громадсько-педагогічної позиції В.І. Харцієва”** розкрито методологічну основу дослідження персоналії В.І. Харцієва, яка пов'язана з визначенням категоріального апарату персоніфікованого вивчення як окремого напрямку історико-педагогічного дослідження. Узагальнено основні соціально-економічні, політичні, культурно-освітні тенденції, що мали вплив на розвиток тогочасної системи освіти в Україні. Визначено чинники формування і становлення світогляду В.І. Харцієва, з урахуванням особливостей розвитку вітчизняної освіти другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. Розкрито і проаналізовано напрями і зміст його педагогічної, наукової, громадсько-просвітницької діяльності, висвітлено роль В.І. Харцієва у становленні та розвитку педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини).

У процесі дослідження опрацьовано архівні джерела, літературна, епістолярна спадщина педагога, наукова та публіцистична література, спогади вчителів (О. Потебня), колег (П. Молоків-Журський, Д. Овсянико-Куликовський), учнів (М. Плахотіна, Є. Маланюк), сучасників педагога (О. Семененко), що дозволило визначити і висвітлити основні аспекти життєвого і творчого шляху В.І. Харцієва, розкрити погляди вченого.

Нами обґрунтовано методологію дослідження, яка спрямована на максимальне врахування мети історико-педагогічної розвідки, на забезпечення організації і проведення дослідження у відповідності до поставлених завдань. Система методологічного апарату представлена: базовими підходами, що забезпечують необхідну якість дослідницької позиції, відповідно до специфіки історико-педагогічного дослідження; методологічними принципами наукового пізнання, які

визначають порядок проведення дослідження; комплексом методів як способу об'єктивної, всебічної пізнавальної діяльності.

В єдності культурологічного і біографічного підходів, було визначено систему детермінант (зовнішніх і внутрішніх), які сприяли динаміці особистісного зростання В.І. Харцієва, формуванню його науково-просвітницького, педагогічного світогляду. В якості зовнішніх факторів були виокремлені: *соціокультурне середовище*, яке включає особливості економічної, політичної, освітньо-культурної ситуації в країні другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття.

У науково-педагогічних працях з історії освіти (Л. Вовк, В. Вихрущ, М. Богуславський, О. Сухомлинська, І. Колеснікова, Г. Корнетов, Е. Дніпров, М. Константинов, О. Лавріненко, В. Мосіяшенко, М. Певзнер, А. Піскунов, С. Сірополко, М. Ярмаченко та ін.) цей історичний етап розглядається з одного боку як критичний, а з іншого – як такий, що заклав фундамент нової гуманістичної парадигми і її експериментального апробування в різних авторських системах, концепціях. Цей період увійшов в історію як епоха громадянських і визвольних реформ, метою яких була демократизація освітньої діяльності і утвердження в свідомості соціуму цінностей освіти. Рубіж ХІХ – ХХ століття характеризується розвитком ідеї національного відродження, якій сприяли діяльність відомих представників думки і моралі вітчизняної освіти О. Потебні, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, С. Русової, Т. Лубенця, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Франка, розвитком освіти і науки, громадсько-педагогічного руху.

Протиріччя традиційної (соціальної) педагогічної теорії і гуманістичного напрямку, в центрі якого була проблема людини і шляхи її виховання, стало стимулом розвитку педагогічної думки і визначило появу альтернативних ідей, теорій і концепцій, так званої реформаторської педагогіки. Головне завдання школи вбачалось у “визволенні свідомості” на основі домінування концепції розвитку особистості як суб'єкта навчального процесу.

У результаті дослідження визначено, що творчо-авторське осмислення концептуальних ідей найбільш яскравих представників реформаторської педагогіки Д. Дьюї (прагматизм), Г. Кершенштейнера (трудове виховання), Ф. Фребеля (природовідповідність навчально-виховного процесу) призвело до використання їх В.І. Харцієвим як підґрунтя для створення власних проєктів.

Внутрішніми факторами становлення світоглядної і професійної позиції В.І. Харцієва були визначені: *макросередовище* (родинне оточення, в якому прищеплювалася любов до праці, до свого народу) *система освіти*, в умовах якої здійснювалось його навчання (Катеринославська гімназія, Харківський університет); *спілкування з учителем О. Потебнею*, який мав винятковий вплив на становлення моральних і національних переконань В.І. Харцієва; *участь у науково-просвітницьких товариствах і організаціях* Харкова, Катеринослава, Сум, Прилук, Єлисаветграда; *активна політична та громадська діяльність*.

Систематизуючи та узагальнюючи творчу спадщину В.І. Харцієва в її динаміці, було виділено декілька характерних етапів життєвого, професійного та наукового становлення і діяльності.

1886-1907 рр. пов'язані з початком формування світогляду, первинної соціальної зрілості, професійного визначення. Це період оволодіння основами наукових знань у

Катеринославській гімназії, яку закінчив у 1886 році, в Харківському університеті (1886-1890 рр.). Набуття початкового досвіду педагогічної діяльності (з 1891р.) у навчальних закладах Харкова, Катеринослава, становлення викладацького стилю і методичних підходів, твердого переконання в необхідності просвітництва і ролі народної освіти для розбудови держави.

З 1908 р. - етап оформлення педагогічних поглядів В.І. Харцієва в цілісну систему й активна педагогічна, організаторська та громадсько-просвітницька діяльність в Єлисаветграді. Дослідженням встановлено, що цей період біографії В.І. Харцієва був найбільш плідним у реалізації його творчого потенціалу в очолюваному ним Єлисаветградському громадському комерційному училищі. Не полишаючи викладацької діяльності, педагог багато робить для популяризації української ідеї, піднесення духу українського народу. Саме під впливом В.І. Харцієва сформувалися національні погляди, чуття слова, літературний смак учня педагога в Єлисаветградському земському реальному училищі, а згодом відомого письменника, поета, дослідника літератури й історіософа Є. Маланюка. Під час дослідження з'ясовано, що В.І. Харцієв зіграв визначну роль у зібранні М. Горьким матеріалів з питань народнопоетичної творчості та фольклору, для підготовки останнім своїх художніх творів. Вагомим чинником покращення освітньої ситуації педагог вважав розвиток дошкільної, середньої освіти, професійну підготовку вітчизняного вчителя, освіту дорослих. Реалізацією цих ідей була активна діяльність по створенню ним дитячих садків, майданчиків в Єлисаветграді, участь у відкритті мережі закладів для просвіти дорослих, професійної підготовки педагогічних кадрів.

1919-1937 рр. характеризуються викладацькою і методичною діяльністю в освітніх установах Єлисаветграда (Кіровограда). В.І. Харцієв активно сприяв становленню і розвитку педагогічної освіти в краї. Був одним із керівників педагогічних курсів, які були визнані культурно-просвітницьким осередком міста, активним учасником реорганізації курсів в педагогічний технікум, згодом в інститут соціального виховання, педагогічний інститут (нині КДПУ імені В. Винниченка).

У результаті дослідження наукової і громадсько-просвітницької діяльності В.І. Харцієва, на основі обсерваційного методу, було визначено пріоритетні **напрями** його діяльності:

- **педагогічний**: час безперервної викладацької діяльності в середніх навчальних закладах Харкова (з 1891 по 1904 рр. викладав російську мову і літературу в Харківській жіночій гімназії, Другій чоловічій гімназії і реальній школі); Катеринослава (з 1904 по 1907 рр. викладач у жіночій гімназії та Катеринославському комерційному училищі); середніх і вищих освітніх закладах Єлисаветграда (викладач словесності та літератури в Єлисаветградському комерційному училищі (1908-1919 рр.), Єлисаветградському земському реальному училищі (1912-1916 рр.); викладач російської мови і літератури в шостій трудовій школі імені Декабристів (1921 р.); викладач дидактики трудової школи, психології та педагогіки Єлисаветградських вищих трирічних педагогічних курсів (1921-1924 рр.); перший професор Зінов'євського педагогічного технікуму (1927 р.), в якому викладав українську і російську мову та літературу, дидактику і методику з 1925 по 1933 роки; перший професор кафедри української мови Інституту соціального виховання (1929 р.). З 1933 по 1937 роки викладач теорії літератури, курсу загального мовознавства, української мови та

методики її викладання Кіровоградського педуніверситету (нині КДПУ імені В. Винниченка).

- **науково-дослідний:** теоретичний доробок В.І. Харцієва складає більше 40 робіт з різних питань педагогіки, психології творчості, методики викладання мови і літератури. Його творчість реалізується в таких аспектах як: підготовка шкільних підручників й посібників, методичних рекомендацій для вивчення мови в початковій і середній школі; праці щодо розробки й впровадження нових форм навчання; праці щодо популяризації теоретичної спадщини свого вчителя, вченого-мовознавця О. Потебні. Праці з лінгвістичної теорії поетичної творчості, в яких містяться роздуми з приводу значення мови у становленні свідомості, всебічному розвитку особистості, питання психолого-педагогічного характеру розвитку мовознавства; літературно-художні дослідження творчості видатних класиків О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва, які містять біографічні нариси, історичні аспекти творів, літературознавчі коментарії, що вирішували просвітницьке завдання і використовувались у навчальному процесі середніх і вищих навчальних закладів; праці щодо вивчення і впровадження передових ідей вітчизняних педагогів (Ф. Буслаєв); праці, що висвітлюють проблеми молодіжних літературних організацій (“Плуг” і “Гарт”).

- **управлінський:** переконаність В.І. Харцієва в значенні освіти сприяла активній діяльності по влаштуванню різних типів навчальних закладів, які проводили підготовку кваліфікованих педагогічних кадрів (організатор тимчасових курсів для народних вчителів земських шкіл в Прилуках, Сумах; Єлисаветградських вечірніх загальноосвітніх курсів товариства викладачів; Єлисаветградських літніх педагогічних курсів; двомісячних курсів з підготовки вчителів початкової школи; Єлисаветградських вищих трирічних педагогічних курсів); спеціалістів комерційної галузі (статський Радник Катеринославського комерційного училища, директор Єлисаветградського громадського комерційного училища (1909-1919 рр.), засновник торгівельних вечірніх курсів для дорослих). Ідея громадського виховання дітей сприяла організації Харцієвим дитячих колоній і майданчиків у Харкові, Сумах, Катеринославі, Єлисаветграді.

- **громадсько-просвітницька діяльність:** участь у різних просвітницьких товариствах (Товариства поширення грамотності в Харкові, Єлисаветграді, громадські бібліотеки Катеринослава, Єлисаветграда); наукових товариствах (член Педагогічного відділу Історико-філологічного товариства Харківського університету (1892-1903 рр.), Харківської психологічної школи); культурно-просвітницька діяльність (організатор першої Єлисаветградської виставки художників-передвижників (1913 р.); член комісії з організації радянської трудової школи, інспектор-організатор Єлисаветградського відділу народної освіти, лектор перших радянських курсів підготовки працівників позашкільної освіти в Єлисаветграді.

Активна громадська позиція під час революційних подій 1917 року характеризує В.І. Харцієва як представника інтелігенції ліберального напрямку. Головною рушійною силою національного відродження вважав інтелігенцію. Основу гуманного державного перетворення він вбачав у збереженні національної культури, патріотизмі, громадянській свободі, рівності, просвіті народу.

Під час дослідження встановлено, що головною заслугою і складовою просвітницької діяльності В.І. Харцієва була популяризація ідей, упорядкування і

видання посмертних чорнових рукописів свого вчителя О. Потебні. В.І. Харцієв став першим науковим редактором творів О. Потебні, першим, хто почав вивчати архіви вченого. Він був співробітником Харківського редакційного комітету по виданню творів О. Потебні при Всеукраїнській Академії наук (1894-1930 рр.), одним із перших дослідників ідей свого вчителя, хто звернув увагу на проблему співвідношення мови і культури, мови і національності, нації і націоналізму в українській педагогічній традиції.

Активна педагогічна і наукова діяльність призводить до того, що в 37 років ім'я В.І. Харцієва стає широко відомим як в педагогічних колах, так і у всій країні. В 1903 р. в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона було надруковано біографічну довідку про нього.

У другому розділі **“Педагогічна спадщина і діяльність В.І. Харцієва в контексті освітніх новацій Півдня України (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.)”** нами розкрито педагогічні переконання персоналії щодо питань змісту і методів навчання і виховання в новій українській школі, формування національно свідомої особистості. Визначена гуманітарна спрямованість наукової спадщини В.І. Харцієва. Проаналізовано його доробок у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей на основі діяльності в Єлисаветградському громадському комерційному училищі, що дає змогу говорити про оформлення цілісної авторської концепції на гуманістичних засадах.

Згідно аналізу наукових досліджень і трактування понятійного апарату, було визначено систему науково-теоретичних поглядів В.І. Харцієва, що є цілісною впорядкованою сукупністю взаємопов'язаних компонентів. Вона включає в себе визначення *мети* освіти (всебічний розвиток особистості. Учень в спадщині педагога виступає суб'єктом навчально-виховного процесу, самостійною цінністю); *змісту* навчання і виховання (співвідношення знаннєвого (матеріального) і розвивального (формального) компонентів розвитку розумових здібностей і можливостей учнів); *принципів* організації навчально-виховного процесу (гуманізації, демократизації, народності); *методів* організації навчально-виховного процесу (використання в своїй практичній діяльності методу “самовираження в слові” бельгійського педагога Ж. Декролі, який полягав в письмовому або усному викладі учнями вражень від уроку-прогулянки, екскурсій, спостережень за природою і людським середовищем; евристичного методу, що мав на меті стимулювання самостійної пізнавальної діяльності учнів); *шляхи організації* і удосконалення навчально-виховного процесу (створення доброзичливої атмосфери свободи, комфорту на уроці; спільна робота вчителя з учнями); *напрями виховання* (розумове, трудове, моральне, естетичне, виховання свідомої дисципліни і почуття обов'язку); *форми* навчання (уроки-бесіди, учнівські конференції, доповіді з певної, самостійно обраної проблематики, екскурсії); *засоби* навчання (використання наочності: природної (прогулянки, книги, музейні експонати), образотворчої (картини, малюнки, ілюстрування творів), звукової (виразне читання в особах, вивчення на пам'ять віршів і прозаїчних уривків); підготовка рефератів, трудова діяльність).

Відправною для В.І. Харцієва була ідея національної освіти, яка виявлялась через призму розуміння мови як компоненту культури, духовного життя. Визначення тенденцій пошуку єдиної концепції національної освіти В.І. Харцієв вбачав у вивченні

досвіду європейської освітньої системи. Порівнюючи фактори, які детермінували розвиток як вітчизняної освіти так і країн Європи, педагог-компаративіст намагався направити зусилля практичного шкільництва на формування громадсько-педагогічної думки про нові педагогічні теорії в галузі виховання, дидактики і методики навчання.

У результаті історико-педагогічної розвідки встановлено, що система поглядів В.І. Харцієва визначається наявністю в його педагогічних, науково-теоретичних, філологічних дослідженнях прикладних, методичних рекомендацій, що мають велике значення для історичного розвитку педагогіки. Ідеї, які педагог сповідував у своїх працях: “Про педагогіку і педагогічну підготовку” (1900 р.), “Психологія поетичного образу стосовно до виховання” (1911 р.), “Про організацію учнівських екскурсій” (1897 р.), “Про шкільне вивчення Домобуду” (1897 р.), “Про влаштування бібліотеки підручників при Товаристві опіки бідних учнів 2-ї Харківської гімназії” (1897 р.), “Організація позаміських читань” (1899 р.), були направлені на вирішення проблем змісту шкільної освіти, яка б відповідала рівню наукових знань, сприяла формуванню гуманної і гармонійно розвиненої особистості.

Досліджуючи різнопланову діяльність педагога з'ясовано, що він постійно працював над удосконаленням і теоретичним обґрунтуванням методів навчання і виховання. В плані подальшого реформування вітчизняної школи, В.І. Харцієв надавав пріоритет гуманізації, гуманітаризації освіти як засобу оволодіння загальнонародською культурою у формуванні високих моральних, етичних принципів, розвитку духовних сил учнів. Головною особою в реалізації означених принципів була особистість вчителя. Вченим була сформульована відповідна професіограма вчителя як організатора навчально-виховного процесу: авторитет, вимогливість до себе і до учнів, прагнення до самовдосконалення та самоосвіти, професійна майстерність вчителя-предметника, ґрунтовна загальноосвітня підготовка, відчуття обов'язку, знання вчителем психології учнів, вивчення індивідуальних особливостей, спостереження і врахування в процесі навчання різноманітності характерів учнів, їх інтересів.

У плеяді видатних вітчизняних педагогів В.І. Харцієв займає гідне місце, насамперед, як послідовний теоретик і практик ідеї різнобічної, багатофункціональної гуманітарної освіти. Найважливішими предметами він вважав вивчення словесності, граматики рідної мови, літератури, які сприяють формуванню моральної свідомості і естетичних уподобань учнів, їх ідеалів. Свої думки з цього приводу він виклав у “Підручнику російської мови” (1909 р.), методичних рекомендаціях “Про викладання граматики в нижчих класах гімназії” (1894 р.), “Нотатки із вивчення рідної мови” (1902 р.), “Про деякі прийоми і засоби вивчення правопису” (1899 р.), “Нова праця з історії думки і мови” (1899 р.), “Про деякі мотиви південнослов'янської народної поезії” (1892 р.).

Підкреслюючи значення ідей відомого славіста Ф. Буслаєва для дидактики того часу, В.І. Харцієв написав книгу “Погляди Ф.І. Буслаєва на викладання вітчизняної мови і словесності в середній школі” (1899 р.), яка була одним із кращих педагогічних досліджень ученого. Ця книга стала фактично методичними рекомендаціями для практичного шкільництва. Проаналізувавши педагогічну спадщину Ф. Буслаєва, В.І. Харцієв виділив ряд новітніх ідей з приводу майстерності викладання: використання предмету викладу як засобу для досягнення позитивного результату навчання, в основі якого гуманне ставлення до особистості учня; доступність викладу

матеріалу; психологічне вникнення педагога в пізнавальну здібність дітей; взаємозв'язок дисциплін як основна умова формування в учнів уміння критичного мислення; орієнтування на генетичну природу, поступовий розвиток у дитини природного дару слова; розвиток духовних здібностей учня; використання підручника як довідкової книги для критичного аналізу творів письменника, як засобу практичного закріплення правил правопису.

Необхідною умовою безпосереднього зв'язку між рівнем інтелектуальної активності і моральними якостями учнів В.І. Харцієв вважав стимулювання до самостійної пізнавальної діяльності. На своїх уроках педагог запроваджував такі форми роботи (літературні бесіди, підготовку учнями газетних статей, фейлетонів, новин на вільну тематику, реферати на літературні теми, декламація в особах, години виразного читання, літературно-музичні вечори, театральні гуртки, складання власних віршів, учнівські конференції), які мали проблемно-пошуковий, дослідницький характер і були орієнтовані на емоційно-особистісний спосіб ставлення до навчальної діяльності.

Завдяки ретроспективному аналізу науково-теоретичного доробку В.І. Харцієва, було встановлено, що він займався вивченням психолого-педагогічних процесів сутності, природи виникнення і продукування пізнавального процесу. Вчений належав до Харківської психологічної (лінгвістичної) школи, створеної О. Потебнею, так званої “харківської групи”, до якої також входили Д. Овсянко-Куликовський, О. Попов, Б. Ляпунов, О. Горнфельд, Б. Лезін, О. Ветухов. На сторінках неперіодичного видання “Питання теорії і психології творчості”, яке виходило з 1907 по 1923 рік, В.І. Харцієв опублікував ряд праць: “Що таке проза?” (1911 р.), “Елементарні форми поезії” (1911 р.), “Психологія поетичного образу стосовно виховання” (1911 р.), “Міфотворчість, поезія і наука” (1914 р.), в яких дав всебічне теоретичне висвітлення проблем психологічної сутності педагогічних і літературних явищ і виробив власне трактування даних понять.

Представники цієї школи підходили до вивчення мовних явищ з позицій художньої творчості, опираючись на психологію як на точну науку. Їх ідеї позначилися на символізмі і розгорнулися в напрям, який сучасні науковці (Т. Матвєєва) називають феноменологією.

В.І. Харцієв розкривав феноменологію як вчення про творчість автора, тобто, суб'єктивно-психологічне пояснення природи художньої творчості. Він притримувався суб'єктивно-ідеалістичного розуміння сутності слова і поетичного твору, в напрямку емпіріокритицизму, що заперечував об'єктивне існування матеріального світу окремо від свідомості. Вчений вважав, що художній образ позначає суб'єктивний світ художника і не є відображенням світогляду поза межами нашої свідомості. Виходячи з положення, що мова є діяльністю пізнавального характеру, В.І. Харцієв розглядав поезію і прозу як явища мови, що формують свідомість і сприяють всебічному розвитку особистості.

Дослідженням визначено, що Василь Іванович Харцієв належить до того типу педагогів, для яких теорія і практика міцно пов'язані між собою і доповнюють одне одного. Практично-раціоналістична спрямованість поглядів В.І. Харцієва призводить до активної діяльності по створенню ним, новаторських для того часу, закладів: дитячих колоній, майданчиків, дитячих садків. Роботу першої дитячої колонії в Харкові він описав у праці “Дитяча колонія в Березовських мінеральних водах” (1897 р.). Для

прикладу, в роботі було проаналізовано діяльність організованого Харцієвим, Єлисаветградського дитячого майданчика. Позитивний результат виховного процесу забезпечувався поєднанням дитячих ігор, занять і виконанні посильної, зрозумілої, реальної роботи, яка допомагає дітям набувати, уточнювати і розширювати елементарні знання, навички і уміння, за принципом Фребелівської теорії організації позашкільного виховання.

На особливу увагу заслуговує діяльність В.І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі, яке він очолював протягом десяти років (1909-1919 рр.). У дослідженні обґрунтовано, що активізація комерційної освіти і реалізація в її умовах прогресивних ідей В.І. Харцієва, призвели до утворення новітнього навчального закладу. Результат аналізу навчально-виховного процесу Єлисаветградського громадського комерційного училища, яке стало послідовником кращих традицій вітчизняної і зарубіжної освіти, дає підстави говорити про сформованість авторської гуманістичної школи В.І. Харцієва, як явища педагогічної культури першої половини ХХ століття. Вона була створена конкретним педагогом на основі чітко сформульованої авторської концепції, відрізнялась специфічною шкільною культурою, яка мала характер співробітництва між усіма учасниками навчально-виховного процесу, загальною творчою спрямованістю діяльності всього колективу. Суб'єктами реалізації авторської концепції були педагоги, учні та їх батьки. Це була школа з демократичною формою правління, особистісно-орієнтована і сконцентрована на ефективному вирішенні освітніх завдань.

Аналіз творчої спадщини і просвітницької діяльності педагога дає підстави стверджувати, що створенню авторської школи В.І. Харцієва передувало і декілька суттєвих обставин життєдіяльності її автора: досвід роботи в прогресивних освітніх установах (Педагогічний відділ Харківського університету, Катеринославське комерційне училище); рефлексія діяльності “нових шкіл”, аналіз їх переваг і недоліків; високий професіоналізм і ерудиція в плані гуманізації, гуманітаризації освіти; сформованість власних поглядів на реформування системи вітчизняної освіти, де на першому плані була особистість учня.

У результаті дослідження діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища, як авторської школи, було визначено новаторські ідеї педагога: створення педагогічного самоуправління у вигляді вчительської корпорації, комісії класних спостерігачів, предметних комісій; створення єдиного в Україні середнього навчального закладу, робота якого була побудована на партнерських стосунках між вихователями і вихованцями (практикувалися сумісні походи на природу, обговорення творів класиків російської та української літератури); створення сприятливого середовища, позитивного соціально-морального клімату школи; орієнтація на мистецтво і створення творчої атмосфери; взаємодія сім'ї, школи, громадськості; створення батьківської Ради, яка залучалась до організації навчальної і позакласної діяльності; організація першого дитячого парку в Україні (літній оздоровчий табір “Альгамбра”); підвищення професійної майстерності педагогів (з'їзди вчителів образотворчого мистецтва, математиків у Петербурзі, з'їзд вчителів з питань естетичного виховання у Дрездені); створення самоуправлінської учнівської організації у вигляді організаційної структури – Клубу старшокласників; переосмислення оцінювання знань учнів (відмова від виставлення оцінок і заміна їх характеристиками,

заміна перевідних екзаменів виставками учнівських робіт). Однією з особливостей школи був її інтернаціональний характер, який націлював педагогів на усунення можливих конфліктів на міжетнічному ґрунті.

В.І. Харцієв використав оригінальні авторські форми організації навчально-виховного процесу, які активізували самостійну пізнавальну діяльність учнів: лабораторні заняття, позакласна робота, красзнавчі подорожі, екскурсії; створення центрів за інтересами (креслярське бюро, дослідницька робота на шкільних ділянках, майстернях); спільна трудова діяльність учнів і педагогічного колективу; уроки-прогулянки, “Художні прогулянки” (за науковим визначенням “Пленер”).

Основними напрямками освітньо-виховного процесу авторської школи В.І. Харцієва були: розумове виховання (навчально-виховний процес збагачувався такими формами, як диспут, обговорення учнями рефератів, творів класиків літератури, екскурсійних спостережень, журнальних статей тощо). Трудове виховання в училищі реалізовувалось шляхом роботи в шкільному саду, топографічних знімків саду, двору, проєкційних креслень, роботи з папером, як результат – виставкою учнівських робіт “Моє дозвілля”. Естетичне виховання полягало у диференціації завдань відповідно до віку дітей: від простого спостереження навколишньої природи, творів мистецтва - до творчої діяльності у вигляді аналізу сприйнятого. Шляхами реалізації естетичного виховання були: ілюстрування навчального матеріалу, ознайомлення з творами мистецтва (живописом, скульптурою, літературою, музикою), заняття на природі.

Головні завдання, які ставив В.І. Харцієв при організації діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища, як авторської школи, були досягнуті: інтеграція в єдиному освітньому просторі учнів і вчителів; формування нового, відмінного від масової практики, змісту навчального процесу; гуманізація навчання і виховання; формування національно свідомих громадян держави.

Результат історико-педагогічного дослідження педагогічної діяльності і спадщини Василя Івановича Харцієва підтверджує приналежність його до когорти визначних представників вітчизняної педагогічної думки, фундаторів нової української педагогіки другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. Оцінюючи вклад В.І. Харцієва в освітній процес, можна констатувати, що його педагогічна діяльність є науковою, методологічно обґрунтованою і практично апробованою.

Під час дослідження було простежено коло проблем, які окреслив і намагався вирішити педагог у своїй діяльності: реформування змісту і методів навчання середньої школи; організація професійної підготовки майбутніх спеціалістів у сфері освіти; формування мовленнєвої культури; створення нової системи освіти на національному науковому ґрунті, на основі психолого-педагогічних знань, гуманізації і гуманітаризації освіти; підвищення теоретичного і методичного рівня викладання дисциплін; впровадження передового педагогічного досвіду; організація просвіти дорослих; створення сприятливих умов для навчання і виховання дітей молодшого, середнього шкільного віку та юнацтва для отримання вищої освіти.

Вивчення творчого доробку педагога довело актуальність його ідей для сучасного процесу реформування національної системи освіти.

ВИСНОВКИ

Дослідження присвячене вивченню діяльності педагога-новатора, просвітника, громадського діяча другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття Василя Івановича Харцієва, визначенню можливостей використання концептуальних ідей вченого в середніх, вищих закладах освіти.

У результаті наукової розвідки визначено, що методологічна основа вивчення діяльності і спадщини В.І. Харцієва представлена методологічним апаратом, який визначає специфіку історико-педагогічного дослідження. До нього належать базові підходи для висвітлення педагогічних персоналій; система принципів організації і проведення історико-педагогічного дослідження; наукові методи теоретичного рівня (загальнонаукового та історико-педагогічного напрямку), емпіричного рівня, як способів пізнавальної діяльності, що сприяють досягненню бажаного результату.

Дослідженням встановлено, що формування світоглядних, громадсько-просвітницьких та педагогічних ідей В.І. Харцієва детерміновано групою чинників:

- особливістю соціокультурної, економічної, політичної ситуації в країні другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття, що характеризувалась перетвореннями в культурі і системі соціальних стосунків, новій ідеології, розвитком і реформуванням системи освіти, яка визначалась появою вітчизняної університетської освіти, закладів професійного навчання, інтенсивним процесом диференціації та інтеграції педагогічних знань, пошуком методологічних принципів розробки педагогічної теорії;

- макросередовище (родинне оточення, вчителі), навчання в соціальних інститутах (Катеринославська гімназія, Харківський університет), яке вплинуло на формування менталітету і визначило перспективу його професійної діяльності в сфері освіти; спілкування з провідними викладачами університету, зокрема О. Потебнею, що позначилися на визначенні науково-пошукових інтересів педагога, національних орієнтирів;

- науково-педагогічна діяльність (член Товариства поширення грамотності в Харкові, Єлисаветграді, член Педагогічного відділу Харківського університету, викладач, директор Єлисаветградського громадського комерційного училища, інспектор Єлисаветградського відділу народної освіти, лектор, політичний діяч, організатор закладів для розвитку педагогічної освіти).

Персоналістично-біографічний аналіз діяльності та спадщини В.І. Харцієва дав змогу визначити та охарактеризувати основні етапи життєвого, професійного та наукового становлення персоналії: 1886-1907 рр. – початок формування світогляду, набуття досвіду викладацької і просвітницької діяльності в середніх навчальних закладах Харкова, Катеринослава; з 1908 – активна педагогічна, організаторська та громадсько-просвітницька діяльність в освітніх установах Єлисаветграда. Реалізація концептуальних поглядів В.І. Харцієва в діяльності очолюваного ним Єлисаветградського громадського комерційного училища (1909-1919 рр.); 1919-1937 рр. – викладацька, методична діяльність. Сприяння становленню і розвитку педагогічної освіти в Єлисаветграді (Кіровограді).

З'ясовано, що основними напрямками науково-просвітницької діяльності В.І. Харцієва були: педагогічний; науково-дослідний; управлінський; громадсько-просвітницька діяльність.

Вивчення педагогічної спадщини В.І. Харцієва, дозволило розкрити зміст, характер, спрямованість його науково-теоретичного доробку. Праці В.І. Харцієва – статті, підручники, літературно-художні дослідження, переклади, рецензії тематично різні, але внутрішньо інтегровані. Вони сприяли практичному оновленню вітчизняної школи і були об'єднані єдиною гуманістичною метою – вдосконалення змісту освіти, виховання і розвиток особистості учня.

У результаті наукового пошуку було визначено, що цілісна системоутворююча концепція В.І. Харцієва складає визначення мети освіти, методів, форм, принципів, шляхів організації навчально-виховного процесу, напрямів виховання, засобів навчання.

Виявлено, що в справі реформування освіти, а значить і майбутнього країни вагоме значення В.І. Харцієв надавав особистим якостям вчителя: професіоналізму, авторитету, вимогливості до себе і до учнів, прагненню до самовдосконалення та самоосвіти, ґрунтовній загальноосвітній підготовці, вмінню розвивати інтерес до свого предмета, відчуття обов'язку.

Під час дослідження встановлено, що концепція В.І. Харцієва є історично і соціально детермінованою. Ідеї педагога побудовані на діалектиці національного і зарубіжного. Внеском В.І. Харцієва у реформування вітчизняної педагогічної науки і практики є розвиток ідеї національного відродження завдяки актуалізації поглядів О. Потебні про роль мови у формуванні національної ідентичності народу. Поряд з розвитком національної свідомості, вагомим чинником у реформуванні вітчизняної системи освіти педагог-компаративіст вбачав в осмисленні та концептуальному обґрунтуванні досвіду європейської освітньої системи.

Аналіз дидактичних ідей В.І. Харцієва дав змогу визначити, що система його поглядів відображала тенденції гуманізації, гуманітаризації освіти другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття.

Розуміючи гуманітарну освіту як основу полікультурного виховання і як ефективний засіб розвитку особистості, педагог дотримувався оригінальної програми розвиваючого навчання. Запровадження літературних бесід і виразного читання вважав основним методом вивчення літератури і основним засобом розвитку гармонійної особистості.

У процесі новітніх досліджень освітньої сфери В.І. Харцієв основну увагу приділяв психолого-педагогічному співвідношенню мови і мислення, значенні цих явищ у становленні свідомості і всебічному розвитку особистості.

У результаті дослідження обґрунтовано, що теоретичні новації і практичне узагальнення прогресивних ідей В.І. Харцієва були впроваджені в діяльність очолюваного ним Єлисаветградського громадського комерційного училища. Визначено, що розвиток комерційної освіти стимулював утворення новітнього навчального закладу і можливість упровадження в ньому кращого педагогічного досвіду.

Аналіз і узагальнення особливостей організації навчально-виховного процесу училища дозволив визначити його як авторську гуманістичну школу В.І. Харцієва.

В авторському напрямку було виділено ряд ідей педагога: демократичні підходи до навчання і виховання; створення умов, необхідних для розкриття індивідуальних особливостей учнів; створення сприятливого клімату навчально-виховного процесу у вигляді взаємної довіри, співчуття, моральної оцінки товаришів, відсутності покарання; запровадження різноманітної позакласної роботи як найкращого способу боротьби з негативними звичками дітей і несприятливим позашкільним впливом; переосмислення оцінювання знань і визнання лише конкуренції роботи у вигляді заміни балової системи характеристиками, виставками робіт; створення педагогічного самоуправління у вигляді колегії викладачів; учнівського самоуправління у вигляді організаційної структури Клубу старшокласників; впровадження екскурсійної форми як засобу стимулювання і розвитку комунікативних здібностей учнів; створення атмосфери співробітництва і партнерства між викладачами і учнями; міцний зв'язок сім'ї, школи, громадськості.

Аналіз діяльності В.І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі дає підстави стверджувати, що головним системоутворюючим фактором у становленні школи як авторської, була особистість Василя Івановича, його прогресивні гуманістичні ідеї, авторська педагогічна концепція.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів пов'язаних із педагогічно-просвітницькою діяльністю В.І. Харцієва. Особливої уваги заслуговує освітня і управлінська діяльність В.І. Харцієва у навчальних закладах м. Харкова, м. Сум. У перспективах подальшого вивчення можливий Катеринославський період діяльності педагога.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Кава А.А. Педагогічні ідеї В.І. Харцієва в контексті розвитку комерційної освіти / А.А. Кава // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Вип.145. – Черкаси, 2009. – 163 с. – С. 44-47.

2. Кава А.А. Рейтингова оцінка як фактор гуманізації навчання /А.А. Кава // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць / за ред. В.Д. Сиротюка. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 18. – 314 с. – С. 102-106.

3. Кава А.А. Особистісний підхід як основа педагогічної майстерності у вітчизняній педагогічній думці /А.А. Кава // Витоки педагогічної майстерності: збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія “Педагогічні науки”. – Випуск 8. Частина II. – Полтава, 2011. – 348 с. – С. 130-133.

4. Кава А.А. Ціннісне ставлення до педагогічної діяльності в спадщині В.І. Харцієва /А.А. Кава // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н.С. та ін.]. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – Випуск 38. – 288 с. – С.166-170.

5. Кава А.А. Аспекти гуманітаризації освіти в педагогічній спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2012. – № 4. – С. 111-115.

6. Кава А.А. К вопросу о персонифицированном исследовании / А.А. Кава // Педагогические науки. – Москва: ООО “Издательство “Спутник +”, 2013. – № 2(59). – С. 9-11.

Матеріали науково-практичних конференцій

7. Кава А.А. Професор В.І. Харцієв та українська реформаторська педагогіка / А.А. Кава // Матеріали звітно-наукової конференції “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” / Укл. Г.І. Волинка та ін. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 264 с. – С. 101-103.

8. Кава А.А. Гуманістична спрямованість педагогічних поглядів В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні педагогічні технології і освітні системи XXI століття” / Відп. ред. О.М. Барно. – Кіровоград: Вид-во КІРоЛ “Україна”, 2010. – 360 с. – С. 290-295.

9. Кава А.А. Мова як засіб формування національної свідомості у спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали X науково-практичної конференції “Актуальні проблеми і перспективи розвитку вищої освіти в Україні”. – Кіровоград, 2010. – С. 12-15.

10. Кава А.А. Впровадження педагогічних ідей В.І. Харцієва в навчальний процес середньої школи / А.А. Кава // Наука і вища освіта: Тези доповідей учасників XVIII Міжнародної наукової конференції студентів і молодих учених (м. Запоріжжя, 22-23 квітня 2010р.): у 4 т. / Класичний приватний університет. – Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. – Т. 4. – 313 с. – С. 212 -213.

11. Кава А.А. Гуманізація педагогічної діяльності В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали наукової сесії присвяченої 175-річчю Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова: за версією і сприянням ректора університету В.П. Андрущенко: у двох книгах / упор.: Л.П. Вовк, О.С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Книга II. – 395 с. – С. 247 – 252.

12. Кава А.А. Принцип особистісного підходу в педагогічній спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітно-наукової конференції викладачів університету за 2010 рік (Київ, 9-10 лютого 2011 р.) / укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна, О.П. Симоненко, О.П. Ємельянова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 354 с. – С. 160-161.

13. Кава А.А. Педагогічні цінності як основа професіоналізму вчителя в спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Ключові питання сучасної науки – 2011”, (17- 25 квітня 2011 р.) Т. 24 “Педагогічні науки”. – г. Софія, Болгарія: БялГРАД-БГ, 2011. – 112 с. – С. 70-72.

14. Кава А.А. Формування комфортного освітнього середовища в спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві і транспорті, 2011”. Т. 17. “Педагогіка, психологія і соціологія”. – Одеса: Чорномор’я, 2011. – 96 с. – С. 8-10.

15. Кава А.А. Професіоналізм вчителя в спадщині В.І. Харцієва / А.А. Кава // Матеріали сьомої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19-21 квітня 2011р. “Простір і час сучасної науки”. – К.: ТОВ “ТК Меганом”, 2011. – Частина 5. – 96 с. – С. 12-13.

16. Кава А.А. Эстетическое развитие личности в наследии В.И. Харциева / А.А. Кава // Матеріали російсько-німецької наукової конференції 20-24 вересня 2011р. “Методы эстетического воздействия в социальной работе”. – Казань: Изд-во “Познание” Института экономики, управления и права, 2011. – 448 с. – С. 357–359.

17. Кава А.А. Феномен недержавної освіти в Україні в контексті нової освітньої парадигми / А.А. Кава // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2013 р. “Економіко-правові та соціально-психологічні аспекти розвитку приватної вищої освіти країн Центральної та Східної Європи”. – Кіровоград: ПВНЗ “КІРУЕ”, 2013. – 366 с. – С. 48-56.

18. Кава А.А. Приоритет инновационной деятельности в сфере негосударственного образования / А.А. Кава // VII AUGUSTOWSKI SPOTKANIE NAUKOWY 9-11 wrzesnia 2013 r. “EDUKACJA W DIALOGU I PERSPEKTYWIE”. – Białystok (Сьома Августовська наукова конференція 9-11 вересня 2013 р. “Виховання в діалозі і перспективі”). – Білосток (Польща). – С. 268-368.

АНОТАЦІЇ

Кава А.А. Педагогічна діяльність і спадщина В.І. Харцієва (1866-1937 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертаційне дослідження є першим комплексним науково-теоретичним аналізом поглядів і громадсько-просвітницької діяльності Василя Івановича Харцієва (1866 - 1937 рр.). У роботі визначено основні чинники формування світоглядної позиції та процесу становлення особистості педагога. Окреслено етапи професійної та наукової діяльності обраної персоналії. Проаналізовано систему теоретико-методологічних поглядів В.І. Харцієва, визначено пріоритети його наукової творчості. Виявлені основні напрями, зміст його громадсько-просвітницької діяльності. Визначено роль освітянина у становленні педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини). Особливу увагу приділено аналізу внеску педагога в упорядкування і видання рукописів О. Потебні. Проаналізовано своєрідність організації навчально-виховного процесу в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. Охарактеризовано це училище як авторську гуманістичну школу В.І. Харцієва. Визначено, що особливості організаційно-педагогічної діяльності і науково-методичної роботи педагога мали новаторський характер і займають гідне місце в загальному контексті історії педагогічної думки другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття.

Ключові слова: В.І. Харцієв, педагогічна спадщина, науково-просвітницька діяльність, О. Потебня, авторська школа, гуманізація, гуманітаризація навчально-виховного процесу, вітчизняна освіта, виховання.

Кава А.А. Педагогическая деятельность и наследие В.И. Харциева (1866 - 1937 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 - общая педагогика и история педагогики. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертационное исследование посвящено комплексному научно-теоретическому анализу педагогической, просветительской, научной, общественной деятельности педагога-новатора, гуманиста, руководителя-организатора образования, преподавателя, филолога, выдающегося деятеля культуры и образования Василия Ивановича Харциева (1866-1937 гг.). Подчеркнуто, что многогранная деятельность педагога актуальна и не была предметом специального научного исследования. В работе выявлены система внешних (особенности социокультурной, экономической, политической ситуации в Украине второй половины XIX – первой половины XX века, реформирования в системе образования этого периода) и внутренних (семейное окружение, система образования – Екатеринославская гимназия, Харьковский университет, педагогическая позиция и взгляды учителя А. Потебни) детерминант формирования мировоззренческой позиции и процесса становления личности В.И. Харциева.

На основе изучения архивных источников, в биографии В.И. Харциева были выделены и охарактеризованы несколько характерных этапов жизненного пути и профессиональной деятельности, каждый из которых следует соотносить со спецификой выполнения им различных функций в развитии теории и практики отечественного образования: 1886-1907 гг. - обучение в Екатеринославской гимназии и Харьковском университете, приобретение опыта педагогической работы; с 1908 - время активной педагогической, организаторской, культурно-просветительской деятельности в Елисаветграде; 1919-1937 гг. - преподавательская и методическая деятельность в образовательных заведениях Елисаветграда (Кировограда). В деятельности В.И. Харциева выделены основные направления: педагогическое (преподаватель языка и литературы, методики и дидактики, теории литературы в средних и высших учебных заведениях Харькова, Екатеринослава, Елисаветграда); научно-исследовательское (исследование и издание методических рекомендаций по организации учебно-воспитательного процесса в средней школе, труды по популяризации теоретического наследия своего учителя, ученого-языковеда А. Потебни, работы по психологической теории поэтического творчества); управленческое (руководитель временных курсов для народных учителей, директор Елисаветградского общественного коммерческого училища, заведующий педагогическими курсами, торговыми курсами для взрослых); общественно-просветительская деятельность (член Общества распространения грамотности в Харькове, Елисаветграде, член Педагогического отдела историко-филологического общества при Харьковском университете, член Харьковской филологической школы, организатор дошкольного воспитания).

Исследованием установлено, что вкладом В.И. Харциева в развитие отечественной науки и педагогической практики было развитие национальной идеи благодаря актуализации взглядов своего учителя А. Потебни о взаимоотношении языка и нации, упорядочение и издание рукописей ученого.

Одним из направлений реформирования отечественной системы образования В.И. Харциев считал изучение, путем сравнительно-сопоставительного анализа, прогрессивного мирового опыта, с целью выделения новых педагогических технологий, целесообразных для использования на отечественной почве.

Значительное внимание В.И. Харциев уделял гуманитаризации образования. В плеяде известных отечественных педагогов он занимает достойное место, прежде всего, как последовательный теоретик и практик идеи разностороннего, многофункционального гуманитарного образования, как явления, которое формирует сознание и поведение личности.

Исследуя взгляды В.И. Харциева, можно утверждать, что в деле реформирования образования и соответственно будущего страны, ученый большое значение уделял личным качествам учителя: профессионализму, авторитету, требовательности к себе и к ученикам, умению развивать интерес к своему предмету. Личность учителя он рассматривал как главную фигуру процесса гуманного обучения и воспитания.

Исследованием установлено, что главным этапом деятельности и реализации новаторских идей педагога была организация учебно-воспитательного процесса в Елисаветградском общественном коммерческом училище, в котором В.И. Харциев был директором на протяжении десяти лет (1909-1919 гг.). Училище В.И. Харциева рассмотрено как оптимально существовавшая авторская школа на гуманистических началах.

В работе обоснованы особенности новаторских идей авторской школы В.И. Харциева: создание позитивной, открытой, творческой атмосферы, формирование мотивационно-ценностного отношения учителя к своей деятельности, педагогическое самоуправление в виде коллегии преподавателей, ученическое самоуправление в виде организации структуры Клуба старшеклассников, внедрение экскурсионной формы обучения как средства стимулирования и развития коммуникативных способностей детей. Во внеклассной работе выделены оригинальные методы интеллектуального и морального развития: субботники, воскресники, диспуты, литературные чтения, обсуждения рефератов, “художественные прогулки” (пленэр), занятия на открытом воздухе. Анализ системы училища дает возможность утверждать, что главным системообразующим фактором в становлении авторской школы как гуманистической системы, была личность В.И. Харциева, его авторская педагогическая концепция.

Ключевые слова: В.И. Харциев, педагогическое наследие, научно-просветительская деятельность, А. Потебня, авторская школа, гуманизация, гуманитаризация учебно-воспитательного процесса, отечественное образование, воспитание.

Kava A.A. Pedagogical activities and heritage of V.I. Hartsiyev (1866 - 1937). - Manuscript.

The Dissertation is submitted to obtaining the degree of Candidate of Pedagogical Sciences on the specialty 13.00.01 – Theory and History of Pedagogy. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

The Dissertation research is the first complex analysis of Vasily Ivanovich Hartsiyev's (1866-1937) ideas and social – educational activity. In the research it is carried out the main reasons of forming his social position and developing process of the pedagogue's personality.

It is pointed out the stages of professional and scientific activity of the chosen personality. It is analysed the pedagogical, educational, scientific, social activities of this educator and innovator, humanist, director of the school, teacher, linguist, prominent figure of culture and education – Vasily Ivanovich Hartsiyev, who is characterized by forming his ideological positions. The process of personalizing V.I. Hartsiyev in the historical and pedagogical period during the late XIX - early XX century is found and described by the main factors which influenced upon V.I. Hartsiyev's scientific and educational philosophy and educational views. It is described the period and the main directions of scientific and educational activities of V.I. Hartsiyev. It is analyzed and summarised the features of organizational, educational, scientific and technical work of the teacher and the practical experience of its author's activities at school - Elisavetgrad Public Commercial School. It is proved the special humanistic component of the educational process and implementing innovative ideas of the teacher formulated by V. I. Hartsiyev. It is presented he contribution of V.I. Hartsiyev in the national science development through arrangement and publication of A. Potebnya's manuscripts. The main thesis results may be used within teaching the history of pedagogy, developing the curricula, textbooks, books on the history of Ukrainian science and culture.

Keywords: V.I. Hartsiyev, pedagogical heritage, scientific and educational activities, A. Potebnya, educational system, art school, humanism, humanitarization educational process, national education, education.